

В.В.СТРАШКО, Л.А.СУХИХ*

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р. ЗА АКТОВИМИ КНИГАМИ ЦДІАК УКРАЇНИ

З нагоди 390-ї річниці битви поблизу Хотина автори статті, історики-архівісти, пропонують увазі дослідників комплекс документів, виявлених в актових книгах ЦДІАК України, які стосуються українських воеводств Речі Посполитої, передусім Волині, участі місцевої шляхти (щодо якої багато хто продовжує необґрунтовано вживати означення «польська») у складі полку Волинського воеводства у воєнних діях. Встановлено факт оголошення Туреччиною війни Речі Посполитої восени 1620 р. Започатковано дослідження теми посполитого рушення. Ідеться про татарський напад на Волинь 13–15 вересня та визначено, що він, як і інші дії татар поза Хотином, був частиною турецького плану ведення цієї війни.

Кульмінацією війни 1621 р. між Туреччиною та Річчю Посполитою стала битва поблизу Хотина, що тривала впродовж 2 вересня – 9 жовтня. В історичному контексті ці події насамперед пов'язуються з рішучими й героїчними діями Війська Запорозького, спрямованими на захист від турецько-татарської агресії власних, українських, земель, а також Речі Посполитої загалом та й усієї Європи. Цьому аспекту війни присвячено значну кількість досліджень¹. Однак є й інші сторони Хотинської кампанії, що їх слід поглиблено вивчати, відновлюючи кожен факт, кожен подію вітчизняної історії, адже театром воєнних дій була саме українська земля.

* Страшко Віктор Васильович – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м.Київ; Сухих Лідія Андріївна – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м.Київ.

¹ Хотинська війна: бібліографічний покажчик / Укл. Г.К.Погодіна, Л.А.Туркевич, Г.М.Чебан. – Чернівці, 1995; Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.1: Главные тенденции политических взаимоотношений. – Москва, 1988; Хотинська війна (до 380-річчя). 22 жовтня 2001 р.: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяченої 380-річчю Хотинської війни. – Чернівці, 2002; Сас П.М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // Укр. іст. журн. – 2005. – №6. – С.4–33; Його ж. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. // Там само. – 2010. – №2. – С.17–37; Його ж. Витоки українського націотворення. – К., 2010; Піценко С. Участь українських козаків у Хотинській війні в джерелах та історіографії (до початку XX ст.) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – Вип.18. – К., 2009. – С.181–186.

Козаки воювали проти нападників у складі річпосполитського війська, до якого, крім найманців, увійшли також постійні підрозділи від воеводств. Українські воеводства держави (на території яких і відбувалися військові дії), як і решта, сплачували збільшений проти мирного часу військовий податок, а шляхта формувала корогви на війну й готувалася до участі у загальному ополченні – посполитому рушенні. Статтю написано на основі виявлених в актових книгах Центрального державного історичного архіву України, м.Київ (ЦДІАК України) документів, що стосуються переважно Волині. Акти ці висвітлюють кілька аспектів Хотинської війни 1621 р., які лише побіжно згадуються в історичній літературі, або й зовсім ще не вивчені. Зокрема, вдалося визначитися з часом оголошення турецьким султаном війни Речі Посполитій. Інші аспекти більше стосуються Волині, а саме створення полку Волинського воеводства і його участі у Хотинській битві, організації у воеводстві посполитого рушення, причин, через які затягувалося його з'єднання із загальним ополченням Речі Посполитої на чолі з королем Сигізмундом III Вазою, яке збиралося поблизу Львова (проте, до Хотина дійти так і не встигло). Чи не найбільшу групу серед виявлених документів становлять акти про татарський напад на Волинь 13–15 вересня 1621 р., що відбувся в контексті Хотинської війни.

Оголошення війни турецьким султаном

Це питання в наявних публікаціях або не розглядалося взагалі, або ж факт оголошення війни без жодних підтверджень переносився на весну, коли турецьке військо на чолі з султаном уже вирушило зі Стамбула в напрямі Адріанополя. Однак у такому разі незрозуміло, чому ж на вальному сеймі Речі Посполитої, що тривав упродовж 3 листопада – 11 грудня 1620 р.², розглядалися конкретні питання підготовки до війни: встановлення податку на спорядження війська, формування та наймання окремих підрозділів, скликання посполитого рушення тощо? Ішлося також про залучення Війська Запорозького до війни з Туреччиною³. Так само незрозуміло, чому на початку 1621 р. уряд у Варшаві здійснював конкретні заходи в руслі підготовки до війни?

Про оголошення Туреччиною восени 1620 р. війни Речі Посполитій прямо сказано у виявленому нами документі – універсалі короля Сигізмунда III Вази від 28 травня 1621 р. до шляхти Волинського воеводства. У документі насамперед нагадувалося про цей факт, який мав місце восени 1620 р. («[...] за зламанемъ примеря по присежоного през поганина за оголошенем противко нам войны за однесенем от поганства осени прошлое»), після чого повідомлялося про виступ турецького війська на чолі з султаном зі Стамбула в напрямі Адріанополя, звідки воно через 49 ночівель мало прибути до

² Див.: Chronologia Polska. – Warszawa, 1957. – S.483.

³ Konstytucje seymu walnego koronnego warszawskiego roky 1620 // Volumina Legum. – T.3. – Petersburg, 1859. – S.176–198. Розміри і способи збору податків, установлених сеймом для ведення війни проти Туреччини, викладено в доданому до конституції «Універсалі поборовому» (див.: Ibid. – S.187–198).

Кам'янця-Подільського. Відтак Сигізмунд III Ваза оголосив другі віці на воеводське посполите рушення (означало підготовку до виступу в призначене місце збору після оголошення третіх віці)⁴.

Широку й конкретну інформацію про час оголошення Туреччиною війни подав Якуб Собеський. Згідно з його свідченнями, султан Осман II восени 1620 р., невдовзі після перемоги турецького війська у Цецорській битві (початок жовтня того року), «наказав оголосити у всіх областях своєї держави війну з Польщею. Чиновники проголошували почергово в усіх провінціях, містах і селах Азії та Африки, що поляки – найзліпші вороги Оттоманської Порти. Усі чоловіки без різниці у віці та стані зобов'язувалися взяти участь у поході. Військам європейської Туреччини та найближчих до Константинополя місцевостей заздалегідь було призначено день для збору; покликаний був із Криму хан Джанібек Гірей. Бунчук із кінської гриви, встановлений перед палацом, означав, що Осман особисто візьме участь у майбутній війні. [...] Султан подумки вже володів Польщею, уже розподіляв між пашами її замки, міста та провінції як безсумнівну здобич. [...] ніщо не могло вплинути на наміри Османа, і Польща, а заразом і весь християнський світ, затремтіли при першій звістці про згубну війну. Король скликав чини на сейм до Варшави. Відправлено було посольства: до папи, імператора Фердинанда й до решти християнських володарів; усе християнство було оповіщене про майбутню війну за віру й запропоновано спільний союз супроти спільного ворога»⁵.

Згідно з поданою польськими істориками інформацією, турецький план війни спочатку передбачав у результаті головного удару в напрямі Львова й допоміжного – на Краків розбити основні сили поляків, після чого, розділивши військо на чотири частини, просуватися в глиб країни. Татарська орда мала розоряти тили ворога. Наказ про мобілізацію турецька армія отримала 1 березня 1621 р., а її азійські підрозділи повинні були зосередитися до 1 червня поблизу Стамбула. Однак уже 10 травня військо на чолі з султаном вирушило в північному напрямі, за два тижні досягло Адріанополя, звідки 7 червня попрямувало до Дунаю. Місяць по тому, упродовж 11–18 липня, турки переправилися через цю ріку, водночас татари подолали Дністер⁶. Зрештою, у результаті уточнення командуванням обох воюючих сторін планів місцем основної битви стала територія поблизу фортеці Хотин.

Сейм кінця 1620 р. проходив під знаком підготовки до війни. В ухваленій конституції найбільше уваги приділялося питанню коштів на постійне військо (їх вистачало на оплату 35 тис. жовніврів). Також ішлося про

⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.398 зв. – 400 зв. – Акт 254 (цит. текст: Арк.399). Віці – оповіщення, що їх надсилав король шляхті з метою виклику до загального ополчення (посполитого рушення) для захисту Вітчизни. Зазвичай були триразовими: перші два – аби шляхтичі підготувалися до походу, а після третіх призначався день загального збору по повітах, де й нагадувалося, коли й куди слід з'явитися.

⁵ История Хотинского похода Якова Собеского. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып.2 (первая половина XVII ст.). – К., 1896. – С.49–50. Я.Собеський був одним із комісарів, призначених сеймом для супроводу війська у Хотинській кампанії 1621 р. Згадану працю написав на основі власного діаріуша про війну.

⁶ Лях В., Хойнецький С. Хотинська битва 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.: роздуми науковців // Хотинська війна (до 380-річчя)... – С.119.

залучення Війська Запорозького. У статті під назвою «Козаки» вказано: «Якщо нам дійде до війни з поганством, то по волі-неволі доведеться брати військо козацьке на службу Республіці; ухвалою сейму їм призначено платню, з тією, однак, умовою, аби вони перебували під регіментом нашого гетьмана»⁷. Великий гетьман литовський Ян-Кароль Ходкевич, призначений головнокомандувачем у війні проти Туреччини, окрім постійного війська і запорозьких козаків розраховував також на наймані (або зятяжні) іноземні підрозділи⁸. Як завжди за таких обставин, планувалося й скликання посполитого рушення⁹, яким опікувався сам король Сигізмунд III Ваза, котрий і мав його очолити.

Встановлення факту офіційного оголошення турецькою стороною війни Речі Посполитій має значення ще й у тому сенсі, що може послужити припиненню дискусії навколо Цецорської 1620 р. і Хотинської 1621 р. кампаній та трактуванню їх як епізодів однієї польсько-турецької (Хотинської) війни 1620–1621 рр.¹⁰ На наш погляд, це були окремі події, що різнилися метою й масштабами дій. Перемога турецької сторони у Цецорській битві надихнула султана на спробу реалізації амбітних планів щодо підкорення польсько-литовської держави, а в подальшому і Європи загалом. Саме з цією метою Туреччина й оголосила восени 1620 р. війну Речі Посполитій – із великою вірогідністю можна припустити, що це відбулося у жовтні – листопаді.

Формування полку Волинського воєводства

Ця група виявлених документів є чималою й доволі інформативною, аби на основі їх вивчення можна було відновити не тільки картину формування і дій Волинського полку, але й крізь призму подій на Волині скласти уявлення про те, що відбувалося в інших воєводствах Речі Посполитої, насамперед українських.

Із документів стало відомо про татарський напад на Волинь узимку 1621 р. – про це йшлося на сеймику Волинського воєводства, що відбувся 9 березня того року в Луцьку¹¹. Зокрема, для захисту Волині було обрано полковника Волинського воєводства – ним став князь Юрій з Острога

⁷ Volumina Legum. – Т.3. – S.181.

⁸ Див., напр., два акта від 20 січня 1621 р. про надання королем Сигізмундом III Вазою капітанам королівської піхоти Арчибальдові Кармікелу та Вільгельмові Керту дозволів на «зятяг» найманців, відповідно, у Шотландії й Померанії для війни проти Туреччини (див.: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa; далі – AGAD). – Metryka Koronna. – 166. – K.434 v. – 435 v). Цифрові копії цих та інших документів із польських архівів, на які зроблено посилання в нашій статті, уже одержано ЦДІАК України – їх буде включено до ф.2236, оп.4 («Архівна українська. Документи з фондів закордонних архівів. Копії»).

⁹ Volumina Legum. – Т. 3. – S.177.

¹⁰ Див., напр.: Підкова І. Хотинська війна 1620–21 // Довідник з історії України. – К., 2001. – С.1024–1025; Степанков В. Історичне значення участі українців у польсько-турецькій війні 1620–1621 рр. // Хотинська війна (до 380-річчя)... – С.8–15; Григор'єва Т. Укладання миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): Спроба переоцінки досягнутих домовленостей // Україна в Центральній-Східній Європі. – Вип.9/10. – К., 2010.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.661–662 зв. – Акт 361.

Заславський¹², а також трьох повітових ротмістрів (від Луцького, Володимирського й Кременецького повітів). У розпорядження полковника на утримання цих коро́гов мали надійти кошти, зібрані як «податок на повітового жовніра» волинським воеводським поборцем Юрієм Чапличем-Шпановським¹³. Уже в день роботи сеймика, 9 березня, волинський полковник князь Ю.Заславський і всі три ротмістри коро́гов повітових жовнірів – гусарської, козацької й пішої – Роман Гулевич, Олександр Богусевич і Михайло Калусовський, заявили перед Луцьким гродським урядом про готовність до проведення попису¹⁴ Волинського полку, зібраного неподалік від Луцька, між селами Теремне і Двірець¹⁵.

Король Сигізмунд III Ваза своїм універсалом від 20 квітня 1621 р. до ротмістрів, поручників і всіх жовнірів Речі Посполитої розпорядився збиратися для протидії очікуваному нападу ворога в місця, визначені великим гетьманом литовським Я.-К.Ходкевичем¹⁶. Подальше формування Волинського полку¹⁷, насамперед грошове забезпечення повітових коро́гов за рахунок військового податку, було у центрі уваги сеймику Волинського воеводства, що відбувся 21 липня 1621 р. в Луцьку. Питання про недоплату шляхтою цього податку стояло настільки гостро, що волинський полковник князь Ю.Заславський невдовзі, 29 липня, засвідчив перед Луцьким гродським урядом цю недоплату, обвинувативши у бездіяльності воеводського поборця Ю.Чаплича-Шпановського¹⁸. На сеймику було засвідчено (атестовано) оплату, що її власним коштом здійснив Ю.Заславський, 500 жовнірів повітових коро́гов Волинського воеводства, які вже відмовлялися від служби, не одержавши від поборці належної платні¹⁹. Про труднощі зі збором військового податку на Волині йдеться у свідченні возного перед Луцьким гродським урядом від 3 серпня 1621 р. про вручення ним близько 20 позовів до гродського суду у справі неналежної сплати. Серед неплатників названо, зокрема, великого гетьмана литовського Я.-К.Ходкевича, коронного польного гетьмана Станіслава Любомирського і самого полковника Волинського воеводства князя Ю.Заславського²⁰.

¹² Відомостей про цю історичну особу виявлено небагато. Так, народився князь 1592 р. (див.: Довідник з історії України. – К., 2001. – С.252), а помер 18 жовтня 1636 р. (див.: *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XIII wieku. Spisy. – Z.5: Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. – Kórnik, 2007. – S.122–123*). В останньому виданні йдеться також про призначення Ю.Заславського володимирським старостою (номінація – 23 липня 1635 р., до виконання обов'язків приступив 2 листопада). Із документів і свідчень очевидців випливає, що полковник Волинського воеводства у вересні 1621 р. утримував разом з іншими підрозділами річпосполитського війська центральну частину лінії хотинської оборони. Згадки про нього див.: *История Хотинского похода Якова Собеского...* – С.75, 79, 86.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.459 зв. – 460 зв. – Акт 433.

¹⁴ Попис – огляд війська з фіксацією особового складу у спеціальних списках (компутах або реестрах), де відзначалося озброєння шляхтичів, кількість і масть коней та ін.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.368 зв. – 369. – Акт 397 (у нумерації аркушів тут збій – її частково повторено двічі, тому пошук документа – за номером акта).

¹⁶ Там само. – Спр.122. – Арк.358 – 358 зв. – Акт 232.

¹⁷ Окремі відомості щодо іменного складу коро́гов Волинського полку, незаконного стягнення стацій зі шляхетських і духовних маєтків, нічлігів тощо див.: Там само. – Арк.362–363 зв. – Акти 234, 235; Арк.738 зв. – 739. – Акт 392; Спр.123. – Арк.173 – 173 зв. – Акт 133; Арк.179 зв. – 180. – Акт 139; Арк.206–207. – Акт 173; Арк.209 зв. – 210. – Акт 177; Арк.512–516 зв. – Акт 481; Спр.124. – Арк.34 зв. – 35. – Акт 414.

¹⁸ Там само. – Спр.123. – Арк.459 зв. – 460 зв. – Акт 433.

¹⁹ Там само. – Спр.122. – Арк.659 зв. – 660 зв. – Акт 360.

²⁰ Там само. – Спр.123. – Арк.487–488 зв. – Акт 458.

Оцінку зусиль воеводства, спрямованих на формування полку й направлення його до місця бойових дій, уміщено в листі Я.-К.Ходкевича до волинської шляхти від 4 серпня 1621 р., написаному з табору поблизу Хотина. Із контексту документа зрозуміло, що це – відповідь гетьмана на повідомлення з Волині про великі військові зусилля тамтешніх обивателів. Зокрема, у листі командувача війська Речі Посполитої йшлося про те, що король незадоволений обранням Ю.Заславського полковником, яке відбулося всупереч його волі, а також що виставлене від воеводства військо не відповідає наведеним у пописі відомостям. А на скарги волинської шляхти на свавільні дії й збитки, заподіяні запорозькими козаками під час переходу під Хотин (при цьому постраждали й маєтності Я.-К.Ходкевича), гетьман відповідав, що, ураховуючи ситуацію, він жодним чином не може запобігти таким обставинам²¹.

До війська Речі Посполитої, що брало участь у Хотинській війні, входили й підрозділи, сформовані коштом окремих осіб. Відомо, що такі загони виставили Сигізмунд III Ваза та королевич Владислав. Своїм універсалом від 30 квітня 1621 р. з Варшави король звернувся до адміністраторів маєтків покійного краківського каштеляна князя Януша Острозького (йдеться про Острозьку ординацію після смерті 1620 р. останнього представника династії «некоронованих королів Русі» – Острозьких) з розпорядженням повідомити всім зобов'язаним військовою службою Речі Посполитої про необхідність прибути на 10 травня до гетьмана Я.-К.Ходкевича для участі у відсічі ворогам Корони²². Про те, як саме було виконано цей королівський універсал, знаходимо відомості у Я.Собеського: «Із числа панів [...] слід згадати тих, хто власним коштом виставив частину війська, а саме князя Домініка на Острозі Заславського²³, спадкоємець краківського каштеляна Януша Острозького доставив 600 солдатів піших і кінних»²⁴. У виявлених документах також йдеться про участь у війні власних підрозділів Ю.Заславського, зокрема гусарської²⁵ й піхотної, очолюваної ротмістром Тишковським, корошов²⁶.

Військові підрозділи Волинського воеводства прибули під Хотин і взяли участь у воєнних діях. Документи підтверджують участь трьох повітових корошов із Волині на чолі з ротмістрами Р.Гулевичем, О.Богушевичем і М.Калусовським у Хотинській битві. В одному з актів йдеться про те, що повертаючись з-під Хотина вони стягнули незаконні стації²⁷ з маєтків Олицької волості, належної князеві Альбрехтові-Станіславові Радзивіллау, через що у грудні 1621 р. до актових книг Луцького гродського суду від імені постраждалого було внесено відповідну протестацію²⁸.

²¹ Там само. – Спр.122. – Арк.706 зв. – 707 зв. – Акт 374.

²² Там само. – Арк.374–375. – Акт 242.

²³ Насправді питання, безумовно, вирішувалося адміністрацією маєтностей Острозьких, роль князя Владислава-Домініка на Острозі Заславського, основного спадкоємця Януша Острозького, який народився близько 1617 р., була номінальною.

²⁴ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.53.

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.756 зв. – Акт 399.

²⁶ Там само. – Спр.123. – Арк.521 зв. – 522. – Акт 486.

²⁷ Стація – натуральна або грошова повинність на утримання війська.

²⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.836 зв. – 838 зв. – Акт 814.

Організація посполитого рушення на Волині

Про організацію, роль і місце посполитого рушення у воеводствах Речі Посполитої під час Хотинської війни документи та наративні джерела повідомляють небагато й досить невизначено, через що в наявних публікаціях є тільки окремі згадки про це. Навіть добре обізнаний Я.Собеський обійшовся загальними фразами: «Щодо посполитого рушення, то про нього нехай нащадки не чекають від мене достовірних відомостей; оскільки не всі воеводства й повіти прислали свої ополчення Сигізмундові у Львів до призначеного дня, то й складно судити про їх кількість»²⁹.

Інформативно насичені документи про посполите рушення Волинського воеводства відклалися в актових книгах Луцького гродського суду, де засвідчується проведення попису повітових корогів Волинського полку й посполитого рушення у березні 1621 р.³⁰ У вже згадуваному королівському універсалі до волинської шляхти від 28 травня 1621 р. було оголошено другі віці на посполите рушення у зв'язку з виступом турецького війська у похід³¹ (відомостей про перші віці не виявлено). Універсал до обивателів Волині про треті віці Сигізмунд III Ваза видав 14 серпня у Варшаві, призначивши збір посполитого рушення на 4 жовтня поблизу Львова (дата й місце стосувалися всіх воеводств Речі Посполитої). Датою попереднього збору ополчення Волинського воеводства в універсалі визначалося 13 вересня, а місцем збору – місто Луцьк³². 5 вересня 1621 р. (тобто, коли вже розпочалася Хотинська битва) король із Варшави звернувся з листом до магістрату Львова з повідомленням про намір прибути в місто разом із посполитим рушенням великопольських воеводств³³.

Саме 13 вересня, у день, визначений королівським універсалом для збору в Луцьку волинського посполитого рушення³⁴ з тим, щоби після цього вирушити в напрямі Львова, почався нищівний татарський напад на Волинь, що тривав упродовж 13–15 вересня (детальніше про це див. нижче). Шляхта тоді (в перший понеділок по народженню Панни Марії – Різдва Богородиці) таки з'їхалася до головного міста воеводства: «На електъцью на обиране депутатое и за универсалом короля его мл. изехалис мы се были»³⁵. Про подальші події на Волині щодо збору загального ополчення йдеться в універсалі волинського воеводи князя Ю.Заславського від 24 вересня з Дубна до шляхти воеводства. Із контексту акта випливає, що 13 вересня в Луцьку збір посполитого рушення було призначено на 30 вересня поблизу Дунаївців (нині – Хмельницька обл.), аби потім прибути під воеводською короговою до Львова. Однак воевода застеріг, що на шляху до Дунаївців – 30-тисячна татарська орда, кіш якої розташувався за 2 милі від Тернополя, тому розпорядився зібратися 30 вересня або наступного дня поблизу Берестечка (нині – Волинська обл.), звідки вже рушати до Львова³⁶.

²⁹ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.52–53.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.76–77 зв. – Акт 116.

³¹ Там само. – Арк.398 зв. – 400 зв. – Акт 254.

³² Там само. – Арк.723–724 зв. – Акт 384.

³³ Центральний державний історичний архів України, м.Львів. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.1–2.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.723–724 зв. – Акт 384.

³⁵ Там само. – Спр.123. – Арк.605 зв. – Акт 579.

³⁶ Там само. – Спр.124. – Арк.448 зв. – 449 зв. – Акт 581.

Початком жовтня датовано групу зроблених за поданням окремих волинських шляхтичів актових записів до Луцького гродського уряду про неможливість узяти участь у посполитому рушенні через хвороби³⁷. А найголовнішою причиною вказувався татарський напад на Волинь 13–15 вересня 1621 р., у результаті чого шляхтичі, маєтки яких було розорено, заявляли перед урядом, що не мають «за чим и на чом» стати на посполите рушення³⁸. Окремим сюжетом виділяється перебування на території Волині ополчення Пінського повіту, де йому було визначене місце попереднього збору, після чого для виконання оголошених королівським універсалом третіх віці рухатися на 4 жовтня до Львова. Від імені пінської шляхти до книг Луцького гродського суду 2 жовтня було внесено два акта – універсал хоружого Пінського повіту Яна Федюшка від 11 вересня з Пінська до шляхти про призначення на 25 вересня попереднього збору повітового посполитого рушення поблизу містечка Соколя (Сокола) Луцького повіту Волинського воеводства (неподалік від кордону з Пінщиною)³⁹ та лист частини шляхти Пінського повіту від 2 жовтня з Соколя, яким вони засвідчили своє прибуття 25 вересня до цього містечка, але станом на 2 жовтня все ще не дочекалися ані хоружого, ані маршалка, ані решти шляхти повіту. Своїм листом пінські шляхтичі стверджували неможливість через викладені причини виконати королівський універсал про треті віці щодо прибуття до Львова на 4 жовтня⁴⁰.

З аналізу документів випливає, що станом на 4 жовтня короля у Львові ще не було. Саме цим числом датовано його написаний у Любліні лист до бургомістра Старої Варшави⁴¹. Однак, як повідомляв Я.Собеський, звістку про укладення 9 жовтня 1621 р. польсько-турецького перемир'я Сигізмунд III Ваза одержав саме у Львові: «Гнезненський пробощ Шолдрський (виконував тоді функції спеціального посланця – *Авт.*) знайшов короля у Львові, де він разом з ополченнями великопольських воеводств очікував відомостей з армії. Напад татар дещо сповільнив прибуття ополчень із руських земель, а запалені ними села освітлювали Сигізмундові шлях. [...] Король із незадоволенням сприйняв звістку про укладення миру з Османом, вважаючи, що його особиста присутність на війні та слава його імені могли б посприяти збільшенню його перемоги й честі нації. Поза тим безсумнівно, що турки наполегливіше почали клопотатися про укладення миру після того, як полоненики принесли до табору звістку про наближення короля з незліченими силами»⁴². А посполите рушення Волинського воеводства, судячи з цього, до Львова так і не дійшло. Принаймні відповіді на це питання у виявлених у ЦДІАК України документах немає.

³⁷ Там само. – Спр.123. – Арк.632 зв. – 633 зв. – Акти 611, 612.

³⁸ Там само. – Арк.603–604 зв. – Акти 575, 577; Арк.605 зв. – Акт 579; Арк.610 зв. – 611. – Акт 587.

³⁹ Там само. – Спр.124. – Арк.814–814 зв. – Акт 725.

⁴⁰ Там само. – Арк.805 зв. – 806 зв. – Акт 721.

⁴¹ AGAD. – Dokument papierowy. – №940. Цифрова копія цього акта є у ЦДІАК України (ф.2236).

⁴² История Хотинского похода Якова Собеского... – С.124, 126.

Татарський напад на Волинь 13–15 серпня 1621 р.

Питання про кількісний склад татарських орд, їх роль і участь у Хотинській війні практично недосліджене. У наративних джерелах та працях істориків цей аспект кампанії висвітлено надто скупо, часто – загальними фразами або й суперечливо. Найперше це стосується кримських татар, адже інформація про участь у воєнних діях ногайців на чолі з Кантемір-мурзою (Білгородська орда у цей час перебувала в безпосередній васальній залежності від турецького султана) дещо конкретніша та вагоміша. Зокрема, відомо, що Кантемір-мурза привів під Хотин 80-тисячне військо, ставши табором на березі Дністра й перерізавши шлях на Кам'янець-Подільський – тилу базу війська Речі Посполитої. На початку Хотинської битви він із 50-тисячним контингентом через Замостя вирушив на Люблін, де, як повідомляв кам'янець-подільський мемуарист Аксент, «наробив багато шкоди, спалив і розорив область та повернувся через 15 днів із великою здобиччю»⁴³.

Що стосується кримських татар, то навіть відсутня єдина думка про кількісний склад орди, яка брала участь у Хотинській війні. Є відомості, що Джанібек Гірей прибув під Хотин з 50-тисячним військом⁴⁴. Аксент писав, що 2 або 3 вересня кримський хан привів до місця битви 130-тисячну орду, розташувавшись табором позаду турецького війська над Прутом⁴⁵. За свідченням Я.Собеського, дії татар в українських землях фіксувалися вже на початку літа 1621 р., зокрема в районі Скали-Подільської (нині – Тернопільська обл.), а також Браги (населений пункт на лівому березі Дністра навпроти Хотина)⁴⁶.

Більше відомостей маємо про похід кримських татар з-під Хотина в українські воєводства Речі Посполитої у вересні – під час самої битви. Увагу сучасників та істориків до обставин, за яких розпочалася ця виправа, привернули насамперед гострі суперечки між турецьким і татарським очільниками. Суть конфлікту викладено по-різному. За однією з версій, хан Джанібек Гірей, не узгодивши своїх дій із турками, послав у здобичницький похід власного молодшого брата – нурадін-султана Азамата Гірея з великою ордою⁴⁷. За іншою – хан відмовився виконати султанів наказ про здійснення цієї виправи, через що похід і очолив Азамат Гірей⁴⁸.

Виявлена у ЦДІАК України значна група документів стосується татарського нападу на українські землі, найбільше – на територію Волинського воєводства 13–15 вересня 1621 р. Безумовно, цей похід мав на меті розорити тили річпосполитського війська, а найперше – перешкодити загальному збору посполитого рушення поблизу Львова, звідки воно мало виступити під Хотин. Про загрозу татарського нападу король повідомляв

⁴³ Кам'янецька хроніка, складена Агопом, доповнена й продовжена його рідним братом Аксентом // Жовтень. – 1985. – №4. – С.99–100.

⁴⁴ Алекберли М.А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957. – С.73.

⁴⁵ Кам'янецька хроніка... – С.99.

⁴⁶ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.53–54, 96, 117.

⁴⁷ Там же. – С.73; Алекберли М.А. Хотинская война... – С.93.

⁴⁸ Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград, 1948. – С.100.

уже 30 серпня 1621 р. у своєму універсалі з Варшави до шляхти й міщан Волинського воєводства (документ записано в актову книгу 10 вересня): «Маю певну від гетьманів з обозу і стражників наших пересторогу, що хан татарський з усією своєю потугою, поминувши війська наші, хоче обернутися Чорним шляхом на Волинь і там замисли свої неприятельські над волондіннями нашими виконувати»⁴⁹.

І все ж, незважаючи на попередження, на Волині напад було сприйнято як несподіваний, із наголошенням на тому, що стався він відразу після свята Різдва Богородиці. Судячи з описаних у документах розмірів збитків, татарський удар був нищівним, здійсненим «великою моцою и потугою в крае тутошние Волынские»⁵⁰. Записи про це у великій кількості внесено в актові книги, починаючи з 20-х чисел вересня, у жовтні й до кінця 1621 р., менше – на початку наступного року. У них ідеться про загибель або полонення родичів шляхтичів-скаржників та їхніх підданих, розграбування, руйнування й спалення населених пунктів, захоплення худоби. Розміри збитків у більшості випадків засвідчував возний після огляду маєтків, насамперед для того, аби убезпечити їх власників від покарання за несплату податків або неучасть у посполитому рушенні.

У містечку Птича Дубнівської волості з належними до неї селами – маєтності князя Януша-Францішка Заславського (держання Олександра Соколдовського), «становиско албо кочовиско и ночлиг тые неприятеле Крыжа (Хреста – Авт.) светого мели». Звідси татарські загони розійшлися по околиці, більшість сіл вони спалили «аж до кгрунъту», а багатьох людей «такъ плъти мужское, яко и белоголовское»⁵¹ і детокъ малых в плен, а других посекали, постинали и помордовали»⁵².

У галичанському маєтку (села Галичани, Зборошів і Скриголови Луцького повіту), належному київському підкоморієві Стефанові Немиричу (батько відомого Юрія Немирича), татари вбили 144 літніх чоловіків, а старших жінок, які намагалися втекти разом з онуками, наздогнали й потопили в болоті. Натомість усіх молодих чоловіків, жінок і дівчат забрали в полон. Урядника Яна Станіславського, який захищав «немалый спрятъ» і «шкатулу» з документами, нападники порубали шаблями. Після відходу татар піддані С.Немирича з іншого його маєтку – Голятина, збирали тіла загиблих із галичанської маєтності «по полях и дубровах», і звозили на цвинтар біля церкви⁵³.

У селі Рогізна, діничному маєтку Василя Рогозинського, татари «забили и розъсекали» його батька – Матвія Рогозинського. Дружину Марушу з Четвертенських із дітьми й усією челяддю забрали в полон, стрія Семена Рогозинського вбили, а його дітей – сина й доньку з домочадцями, теж

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.97 зв. – 98 зв. – Акт 437.

⁵⁰ Там само. – Спр.123. – Арк.652–652 зв. – Акт 624.

⁵¹ Тобто, жінок – від звичаю у заміжжі пов'язувати голову білою наміткою.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.618 зв. – 620. – Акт 598. Про втрату «шкатули» з грішми, листами-записами, контрактами та ін. важливими документами під час татарського нападу на містечко Птича свідчив перед Луцьким гродським судом 22 лютого 1622 р. дубнівський єврей Мошко Іцкович (див.: Там само. – Спр.126. – Арк.269–270. – Акт 350).

⁵³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.835 зв. – 836 зв. – Акт 813.

забрали в неволю. Маєток ущент сплюндрували, «дом толко самъ, стены голые, zostавили»⁵⁴. Утекти від татар «в одних сукнях, яко ходили» пощастило князеві Кирикові Масальському з дружиною, які на човні подалися до містечка Торговиці. Його ж підданих із села Вольничі «одних постинали, других до орды зъ жонами из детми и зо всею маєтностю их попроварили»⁵⁵.

Обидва села маєтку Адама Урсула-Рудецького – Рудку і Вороничі, татари вщент зруйнували («же се толко пустки голые zostали»), а худобу угнали. 130 чоловіків, жінок і дівчат, які 13 вересня працювали в полі поблизу Вороничів, забрали «в неволю поганскую», урядника ж Яна Гаєвського, який наглядав за роботою – убили⁵⁶. Усі ці події – лише невелика часточка того, що відбулося на Волині в понеділок 13 вересня 1621 р., у перший день татарського нападу. А таких днів загалом було три. Про них розповідають численні документи, записані в актові книги⁵⁷.

У деяких актах цієї групи, крім інформації про заподіяні татарами збитки, є відомості стосовно власне Хотинської війни – щодо посполитого рушення Волинського воеводства, а також про безпосередню участь деяких шляхтичів у битві поблизу Хотина. Через знищення маєтків окремі обивателі заявили про свою неспроможність узяти участь в ополченні. Так, князь К.Масальський, розповідаючи про повне розорення його села Вольничі, підкреслював, що татари захопили все «срибро, злото, шаты, кони, рынъ-штунки военъные, што се было до войны на посполитое рушенъе наготовано», відтак він не мав «за чим и на чом на тоє посполитое рушенъе ехатъ»⁵⁸. Подібні заяви в актові книги внесли Войтех Защинський⁵⁹, Гельжбета з Хмелева Станіслава Раєцька («иуж тепер не могу в посполитое рушенъе збройно виправитъ») ⁶⁰, Михайло Гулевич⁶¹, а також брацлавський каштелян Ян Харлинський, який володів маєтностями у селах Ліпа й Бужани Луцького повіту⁶².

Не одразу після татарського нападу, а в листопаді та навіть у грудні 1621 р. й пізніше, записи про розорення вносили до актових книг шляхтичі – безпосередні учасники Хотинської битви, які на той момент поверталися додому. Згадуваний С.Немирич відзначав, що його галичанський маєток у Луцькому повіті було розорено татарами 13–14 вересня, а він тоді «был на послуге Речи Посполитое в обозе зъ их мл. паны гетманы – з великимъ литовскимъ и полнымъ коронънымъ въ войску противко поганомъ

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.652–652 зв. – Акт 624; Арк.703–705 зв. – Акт 676; Арк.771–772 зв. – Акт 740.

⁵⁵ Там само. – Арк.610 зв. – 611. – Акт 587; Арк.809–809 зв. – Акт 778.

⁵⁶ Там само. – Арк. 659 зв. – 660. – Акт 632; Арк.808 зв. – 809. – Акт 777.

⁵⁷ Там само. – Спр.123. – Арк.603 зв. – 604 зв. – Акти 576, 577; Арк.605 зв. – 606 зв. – Акт 580; Арк.728 зв. – 729. – Акт 700; Арк.660–660 зв. – Акт 633; Арк.694–695. – Акт 665; Арк.696–696 зв. – Акт 667; Арк.729–729 зв. – Акт 701; Арк.806–807. – Акт 774; Спр.126. – Арк.21–21 зв. – Акт 5; Арк.95–96 зв. – Акти 105, 106; Арк.267 зв. – 268. – Акт 348; Спр.130. – Арк.466 зв. – 467. – Акт 507.

⁵⁸ Там само. – Спр.123. – Арк.610 зв. – 611. – Акт 587.

⁵⁹ Там само. – Арк.603–603 зв. – Акт 575.

⁶⁰ Там само. – Арк.604–604 зв. – Акт 577.

⁶¹ Там само. – Арк.605 зв. – Акт 579.

⁶² Там само. – Арк.662–663. – Акт 636.

туркомъ и татаромъ»⁶³. С.Немирич повернувся з обозу додому у Черняхів (нині – Житомирська обл.) дуже хворим. Подібно свідчили інші учасники битви – наприклад, Даніель Сло-Малинський та Петро Косаківський⁶⁴. А Марко Миколаєвич Хрінницький «в той експедиции турецкой од рукъ поганъскихъ полеглъ», його тіло було перевезене у село Берестечко, яким (а також селом Вичолків) володів небіжчик, і відспіване у місцевій церкві⁶⁵. Відчутне розорення Волині унеможливило сплату податків у визначеному розмірі, що призначалися на воєнні потреби. Про це свідчать присяги підданих, унесені до актових книг після татарського нападу⁶⁶.

Узагальнений опис, фактично згадку, вересневого 1621 р. татарського наїзду подав Я.Собеський: «Нуредин, ханів брат, розпустивши свої заго-ни на рівнинах злочівських, зборівських та ярчовських, жорстоко спустошив землі Руську, Волинську й Белзьку, палив міста та села, уганяв коней і худобу, уводив в ясир селян різних статей і віку, рівно як і шляхту, так що стогін полонеників лунав у турецькому таборі»⁶⁷.

Татарський напад у вересні 1621 р., насамперед на українські воеводства Речі Посполитої, турецьке командування спланувало як складову всієї воєнної кампанії. У результаті було не тільки розорено й знекровлено кілька регіонів, але й уповільнено формування посполитого рушення, зокрема Волинського воеводства, і збір його в королівському таборі поблизу Львова, звідки воно мало вирушити до Хотина.

⁶³ Там само. – Арк.835 зв. – 836 зв. – Акт 813.

⁶⁴ Там само. – Арк.711 зв. – 714. – Акти 684, 685.

⁶⁵ Там само. – Арк.695–696. – Акт 666.

⁶⁶ Там само. – Арк.813 зв. – 814 зв. – Акт 783; Арк.827 зв. – 828. – Акт 799; Арк.831–831 зв. – Акт 805; Спр.126. – Арк.82 зв. – 83. – Акт 88; Арк.192. – Акт 235; Арк.200 зв. – 201. – Акт 251; Арк.256–256 зв. – Акт 332.

⁶⁷ История Хотинского похода Якова Собеского... – С.126.

The article devoted the 390-th anniversary of battle near Khotyn. Authors, archival historians, offer researches the document package from documental books of Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv. The Ukrainian provinces of Rzeczpospolita activity are covered there. Above all Volyn': the participation of the local gentry (someone still unfairly calling "polish" now) in the arm of Volyn' provinces regiment. The fact of Turkey declaration of war on Rzeczpospolita in autumn 1620 is determined. The research of pospolite ruszenie topic in context of Tatar attack to Volyn' on the 13–15 of September was initiated. Moreover, it is determined that other Tatar activity outside Khotyn was the part of Turkey's plan of war.

